

Keszler Borbála – Kaán L. Miklós

A nagy betegség, nagy nyavalya, kórság, nehéz kórság, nehéz nyavalya, nyavalyarontás, kórságútés gyógyításának régi mágikus módszerei a népi orvoslásban

A TÜNET MEGNEVEZÉSE A régi magyar orvosi emlékekben gyakran előfordult (nyilván tájékozatlanság miatt), hogy nem a betegséget, csak a tünetet nevezték meg a források, például: *dagadás, fejfájás, gyomorfájás, nyilallás, szédülés, viszketés* stb. Ilyenkor a betegség pontos megállapításához segíthet esetleg a szöveg elemzése, több forrás összehasonlítása, amelyekből a tünetek vagy az ajánlott gyógyszerek alapján lehet következtetni a betegségre.

Nehéz eldönteni például, hogy milyen betegséget jelenthetett régen a *nagy betegség, nagy nyavalya, kórság, nehéz betegség, nehéz kórság, nehéz nyavalya, nehézség*. A *betegség, a nyavalya* és a *kórság*, bár gyakran jelentett általában betegséget, mégis, ha *nagy* vagy *nehéz* jelzője volt, vagy ha összetételben (*nyavalyarontás, kórságútés*), vagy bizonyos szerkezetekben fordult elő (*a kórság kiüti, nyavalya kirontása, kórság bánt*), akkor gyakran nem általában *betegséget*, hanem *epilepsziát* jelentett. Minden körleírást és receptet érdemes tehát alaposan megvizsgálni, hogy pontosan el tudjuk dönteni, valóban epilepsziáról van-e szó. Könnyű dolgunk van, ha a magyar elnevezés mellett szerepel a latin is, mint például Lentsés György *Ars medicájában* (1577:36): „Korsagh wtesről es töresről [Epilepsia]”. Vagy ha a kórkép, a korabeli tudomány szintjén, pontosan megfelel az epilepszia leírásának, mint Pápai Páriz Ferencz *Pax corporisának* „A' Kórságról vagy nehéz-Betegségről és Nyavalya kirontásról” című fejezetében (1690/1747:17):

Fészke: A Kórság is, vagy Nyavalya-rontás a' ki Főnek nyavalyái közzé számláltatik, mellynek Fészke az agyvelőt bétakaró hártában van; Mert-ugyanis noha ember eszébe nem vészi, de abban a' Kórságos rázóadásban elsőbenis az a' hártya indul-meg, melly megindulván, öszve-rázódnak 's ríngatódnak minden, mind mozgásra, mind érzékenységre rendeltetett inak vagy nervusok mindenütt az egész testben [...] Innen vagyon, hogy olyankor minden érzékenysége, látása, hallása, érzése elvész az embernek.

Hogy epilepsziáról van szó, azt bizonyítja a betegség jelentkezésekor szükséges tennivalók leírása is, mely egyformán jelenik meg Pápai Páriznál és Becskerekkinél. [Nem vélet-

lenül, hiszen Becskereki munkájának (1a) fő forrása Pápai Páriz Ferencz *Pax corporisa* volt]. A sürgős tennivalók leírása Becskerekkinél:

Ez nyavalyával való bánás 2 üdöre való. 1) mikor már rajta vagyon, 2) mikor felszabadul tőle. Mihelt azért ez nyavalya ki akar rontani, mindjárt helyheztessek világos helyre, falapocskát csinálj, megteker-ven gyenge ruhával, vessék az fogai közé az szájában, de az ruhával megteker lapocskát mártsák meg gyöngyvirágvízben vagy rózsavízben, úgy vessék az fogai közzé, hogy az nyelvét meg ne sértse, az fejét magasztalják fel jól, az két inait, szárait posztó széllel vagy valami keskeny ruhával szorítsák meg jól, kivált ha hideg szelet érzett, mikor reá jött, dörgölgék jó erősen meleg ruhával az farától fogva az lábait alá felé, szólítsák meg nagy szóval nevéen, orrát és újjait szorongassák jó erősen, sőt valami jó erős ptrüszköltető port is fújjanak az orrában, olyankor töltsenek jó erős ezetet a torkában, rontsanak igen hamar rutát, meg öntözzék meg ezettel, dörgölgék az orrát véle, akár fenyőmag olajjal, füstöljék meg jól gyontával vagy amaz kékvirágú Szent László fűvével (1á).

MILYEN MÁGIKUS MÓDSZEREI VOLTAK RÉGEN AZ EPILEPSZIA GYÓGYÍTÁSÁNAK? Nem könnyű megvonni a határvonalat a tényleges, szerekkel történő gyógyítás és a mágikus gyógyító eljárások között, hiszen nagyon sokszor kísérik a gyógyszerek bevitelét, kenetetést, dunsztkötést stb. imák, ráolvasások, gyógyszerként misztikus erővel felruházott állatok és emberek részei, misztikus számokhoz, helyekhez, időpontokhoz kötött előírások, cselekvéssorok stb.

A hagyományos (népi) mágikus-szakrális eredetű gyógy-módok közül a következőket alkalmazták az epilepszia gyógyítására: **1.** A betegség eltávolítása, elküldése, lehúzása, eltemetése. **2.** Szóbeli gyógyító eljárások: ráolvasások, imádságok. **3.** Ősi hiedelmeken alapuló mágikus égitestek: Hold, Nap; különleges erejűnek vélt állati és emberi testrészek. **4.** Ganéjterápia. **5.** Mágikus rítus- és szertartásrendszer (számok, időpontok, helyek stb.) alkalmazása a gyógyításnál. **6.** Füstölés, pneumatizálás. **7.** A gyógyszeres kezelést meg támogatása egyfajta lelki „ráhatással” (kommendálás, ajánlások, az eljárás dicsérete stb.). – Nehéz azonban a típusok elkülönítése, hiszen az egyes gyógy-módokban gyakran

többféle is előfordult. [A mágikus gyógymódokról I. Juhász (4), S. Sárdi (8).]

A PÉLDÁK FORRÁSA

Példáinkat Hoffmann Gizella *Medicusi és borbélyi mester-ség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből* című munkájából gyűjtöttük (1), de olykor felhasználtuk a korabeli tudós orvosló könyvek adatait is, hiszen azok is tartalmazták a népi gyógyítás tudásanyagát.

PÉLDÁK AZ EGYES TÍPUSOKRA

Ha több típus is előfordult egy recepten belül, akkor mind-egyiket kiemeltük félkövér szedéssel.

A BETEGSÉG ELTÁVOLÍTÁSA Ennek leggyakoribb formája az átvitel vagy átadás. Az átvitel vagy átadás értelemszerűen nemcsak a betegségtől való megszabadulásra volt alkalmas, hanem a betegségek más tárgyra, élőlényre történő átruházására is. Ennek lényege: ha eltávolított valamilyen tárgyat vagy állatot, ami érintkezésben volt a beteggel vagy a beteg testrésszel, akkor az azt jelenti, hogy eltávolítottam a betegséget is. Ha ez a tárgy érintkezésbe kerül egy másik élőlényvel – ember, állat, fa stb. –, a betegség arra száll át (2a).

Példák: Lentsés 1577:37: *Egy kys eb keolyket az ky meeg az annyat zopya, mönnel köwerbet találhacz keres. Az korsagos embörnek nyryek el az hayat. Az keolyket az hasa felöl hasych megh mynd vegygh mynd feyet s mynd belyth, vgy hogy semmy ky ne essek beleole, de az hata felöl eppen maraggyon, es myhelt megh hasytytak, melegen kössek az embör feyere azonnal, harmad napygh tarchyak oth raytha, s megh gyogyul. Betlen farkas probalta.* (A néphit szerint az élő vagy megölt állatra átszáll a betegség.) – Ugyanez a recept megtalálható a *Medicinae variae*-ben (1603. k.) is: [Korsaghol.] *Keressenek egy kis eb kölyköt, mennel köuerebbet lelhetnek, az ki megh az anianak az czeccit szopja, az korsagosnak nyryek el az haiat, es az kölyköt az hasa felöl hasitsak fel mind vegygh, mind feiet es belit ugy, hogy semmi ki ne essek belölle, de az hata felöl eppen maragion, es mihelt megh hasittjak, azonnal melegen kössek az ember fejere, es harmad napigh tartsa rajta, s-megh giogiul* (1b). – Újhelyi István 1677: *Nehéz betegség ellen. Az gyermek mikor léssen, basarózsának az gyükerével kell feresteni, feredővizben is jó vetni; legelső förödőjét is abbul kell csinálni, azután a legelső inget az gyermek mikor elnyövi, mikor legjobban ég, az kemenczében kell vetni* (1c). – Török János 1619 e.: *Más oruosság ugian azonroll [Az kit az nehességh bant]. Az hasan harmicz penzt keöl megh aluasni háromszor es az utaloso penzt ahol ki ütette, ott küil el themetny* (1cs).

SZÓBELI GYÓGYÍTÓ IMÁDSÁGOK, RÁOLVASÁSOK Nagy jelentőséget tulajdonítottak az emberek a szóbeli gyógyító eljárásoknak is, így a ráolvasásoknak és az imádságoknak. Szerzte a világon hittek és hisznek a kimondott szó mágikus gyógyító erejében. A **ráolvasás** a mágikus gyógyításnak az a fajtája, amelyben a szöveg, a kimondott szó: a **ráolvasás** maga a gyógyító elem. Ezek elmondása egyenértékű volt a gyógyítás elvégzésével, tehát valódi beszédaktus volt (2b). Az **ima** a ráolvasásokhoz hasonlóan a szó hatalmára épít, de egyúttal az isteni segítségért is könyörög, s ennek segítségével mintegy kényszeríti az istenséget a kérelem teljesítésére. A gyógyító

imák és a ráolvasások gyakran együtt, egymásba olvadva, egymás után jelentek meg és hangzottak el.

Például: Török 1619 e.: *Az kjt az nehességh bant, az harom iget iriak az niakara: X Tabel X Gut X Guttanay* (1d). – I. m.: *Korsagrol. Mikor kiüti az korsag akar ferfi rördöt, aszonj auagi leany rördöt, mindiart ird egi czedulaczkara ez köuetközendő igeket, essel terdre nagi aytatossan, kezeidet egibe teuen oluasd az iob fülebe suguan mind az Pater nosterrel etc. Az utan kösd niakara oszton az czedulat. Ezek az igek: + Attiatol + ige + szüz + Marianak + mehebe + teste + ualtozek + Mi Attiank, ki uagi Meönieghben, szentöltessek etc. Czuzi Pall Vram probalt bizonios oruossaga* (1dz). – Újhelyi 1677: *Kórság ellen. Mikor rajta vagyon, az fülében ezt kell sügni: „Istennek igéje Szüz Máriának méhében testté változék”, ezt háromszor kell a fülében sügni* (1dzs).

ŐSI HIEDELMEKEN ALAPULÓ MÁGIKUS GYÓGYMÓDOK: KÜLÖNLEGES EREJÜNEK VÉLT TÁRGYAK; ÁLLATI ÉS EMBERI TESTRÉSZEK

Például: Török 1619 e.: [Korsagrol.] *Az feczke feszkeben találtatik egi kiczin keöueczke, kösd niakára az korsagosnak mikor leli, es megh szabadittia tüle* (1e). – I. h.: *Jo korsagrol claris olvaso számót megh teörni es megh innia* (1é). – I. h.: *Auagi claris oluasot niakaban uiselni* (1f). – Máriassy 1614–1635 k.: *Korsagh ellen. Ha patkot tanals szegheztul keresetlen, az szeghet ued el, az sart rula le nem deorgeoluen, fugezt az korsagos embernek az niakara 3 auagj 4 baszar szemmel* (1g).

Néhány állat, illetve azok egyes részeinek gyógyító célzatú felhasználása talán kapcsolódik a sámánizmushoz vagy más ősi szokásrendszerhez is. A „totemisztikus állatösoket” a finnugorok vallásos tisztelettel vették körül, így érthető, hogy a totemállatok, illetve testrészeik mindenható orvosságnak is számítottak egyúttal. A legismertebb totemállatok a medve, a szarvas, valamint a farkas és néhány madár voltak. Az állatok különböző részeivel sok esetben tulajdonképpen a rossz szellemet próbálták kiüzni a betegből a sámánok (3).

Példák: Török 1619 e.: *Az szaruasnak az szaruaból köl port reszelnj, mint az liszt legjeön, es az szaruas gombat is töd porra, az ket fele port leuendula vízben köl innja* (1gy). – Várad 1628: *Galenus titka ez ellen. Farkas börből czinalj egi öuet, az zöret le uakaruan öuezd az testedre, soha nem bant az korsag* (1h). – Török János 1619 e.: *Korsagh ellen iouiselni farkas börből czinaltat, de az mesztelen huson keöl hordozni* (1i). – Orvosságos könyvecske 1665: [Nehéz betegségről.] *Ha ferfi, vegjed hjm medvenek epejét, ha aszony vagy leanj, nösten medvenek epejet szarazd megh, törd porra, egi kes hegjen mennjt föl vehecz, agj meg innja borban vagj vízben* (1i). – Mágikus erőt tulajdonítottak a holt ember koponyájának és vérének is. Például: Török 1619 e.: *Korsagrol. Az mölj embört meg öölnek, uöd annak feie kaponiaiat, teörd porra, feier borba ad meg innia, soha teöbbe ki nem ütj* (1j). – I. m.: *Korsagrol. Az embörnek ueret uögied akar uyabol, akar egieb testéből, kend megh az uerrel az szaiat az korsagosnak* (1k). – Orvosságos könyvecske 1665 k.: [Nehéz betegségről.] *Hohartol vegj ember szjvet, meg szaraztanj, es az kjn nehessék vagjon, akkor meg adnj jnnja, az mjkor rea jun az njavalja* (1l).

GANÉJTERÁPIA A népi orvoslás természetes gyógymódrénd-szer, amelynek része a székletek, illetve a vizelet felhasználása is. A különböző emberi és állati ürülékeknek mágikus erőt tulajdonított a nép, s nem véletlenül, hiszen ezek az anyagok

természetes hatóanyagokkal is rendelkeznek, így alkalmazásuk gyakran hatásos volt. De a ganéjterápia sok esetben azt célozta, hogy a betegben lévő démon (a megszemélyesített betegség) megundorodjék tőle, és távozzék (7).

Példák: Lentsés György 1577:37: Az *Embeor ganeynak vyzeth kel a lembiconban vonny, es abban kel ynnya adny.* – Újhelyi István 1677: *Kórságrul. Az eszterág fiainak erős ganéját morzsold bor közé, add meginnya, s elhagyja* (1ly). – Pápai Páriz 1690/1747:24: [A Kórságról és Nyavalya kirontásról] *Borsot, Mustár-magot és Galamb-ganéjt mindenket jól porrá törvén, mindenikből végy két fusták nyomót [...] kenny a ruhára vagy irhára belöle, mennyi a lágyát befogja, s állyon rajta mind addig, míg elszenvedheti. A nyakára is ha egyszer s mind ragasztasz, annál jobban megszíja.* – Újhelyi 1677: [Nehézség ellen.] *Páva ganéjt kell venni s az ebkölyöknek vérit, s abban kell innya adni; ha férfi, hím kölyöknek a vériben hím páva ganéjt adjanak; ha asszony avagy leány, nősténnek* (1m).

MÁGIKUS RÍTUS- ÉS SZERTARTÁSRENDSZER (SZÁMOK, IDŐPONTOK, ÚJHOLD MEGJELENÉSE, EGYÉB MEGKÖTÉSEK, PL.: FÉRFI – NŐ) ALKALMAZÁSA A GYÓGYÍTÁS SORÁN A népi fitoterápiának vannak mágikus elemei. A mágikus-kozmikus erőter biztosításának fontos tényezője többek között, hogy a gyógynövények alkalmazásába a magyar néphagyomány számszimbolikája is beleilleszkedik. A növényi szereket meghatározott számú (három-, hét- vagy kilencféle stb.) növényből vagy a növénynek kilenc darabjából, szeméből állították össze, illetve a gyógyszert meghatározott számban (pl. háromszor) kellett naponta beszédni vagy meghatározott napig (három, hét) szedni stb. Ha a szertartásban hármas vagy kilences szám szerepel, ennek pszichoterápiás jelentősége is van. A tudattalanban ugyanis – ez elsősorban az álomfejtés lélektana alapján állapítható meg – a kettősséget, harcot, ellentétet kifejező kettes számmal szemben a hármas szám az egyesítést, az összegződést képviseli. Az „egy” kilép önmagából, megduplázódik, majd ismét egységgé zárul össze a „három”-ban, amint egy az atya–fiú–gyermek (a család akárhány gyermekkel) is, egy a Szentháromság. Ősi képzet ez az emberi lélekek. A „három” a hatalom és a nagyság jelképe, jele is (Szentháromság, Triszmegisztosz). A háromszor vagy a három többszöröseként végrehajtott cselekvés vagy a három részből álló gyógyszer stb. tudattalan hatás révén pszichoterápiásan a betegben és környezetében létrehozza az egység, az „egész”-ség helyreállításának, a gyógyító szertartás erejének és hatalmának tudattalan tudatát (6).

Példák: Újhelyi 1677: *Kórság ellen. Az ebet löjjék meg, az epéjét kivévén, ha gyermekek van, három cseppet adjanak meginnya az epéjében hársfavirágvízben, ha pedig öreg emberben van, kilenc cseppet, ha asszonyemberen van, nőstény legyen az kutya* (1n). – Orvosságos könyvecske 1665 k.: [Nehéz betegségről.] *Mezej egeret szakazd ket fele, es annak vegj harom czep vérét, agj meg jnja, mikor rea jun, hasznal Isten utan. Probatum* (1ny). – Lentsés 1577:37: [Pw]nkösd hawaban zeggyed az The mondad fweth, arnyekon zarazd megh es törd porra [...] – Török 1619 e.: A meli eer czehalikanak hiuattatic [...] megh uagattatic, hasznal [...] kórság ellen is, de az eö megh uagasa Zent Ambrus nap utan ualo masod napon, auagi Zent Giörgi honak masod napian szokot leönnj, io es hasznos (1o). – Az újhold megjelenése Kálmány (5), egy XIX. századi etnográfus szerint a néphitben mint sámán istenség szerepelt, tőle függött az egészség és a betegség. Ezért a holdhoz is kap-

csolódnak betegségmegelőző és -elhárító szokások. Például: Pápai Páriz 1690/1747:23: *Basa-rósa magot és Tölgy-fán termő gyöngynek a levelét megszalván törd-öszve apró porrá, abból egy kés hegyin vévén, és ezek közöl valamelyik vízbe elegyítvén igya-meg ember, kivált Hóld fogytán, mindennap éjomra élyen véle.* – Becskereki 1698–1703: *Kórságról való remidium. Ásd meg az borza fának gyenge tövét hold fottán, mossák meg szépen, azt főzzék meg borban vagy tejben, azt igya éjomra melegen kalánnal egy darabig* (1ó).

FÜSTÖLÉS, PNEUMATIZÁLÁS A füstölés nemcsak egyszerűen valamilyen gyógyító anyag alkalmazását jelentette, hanem a néphit szerint: az elszálló füsttel a betegség is elszáll.

Példák: Pápai Páriz: 1690/1747:21: *Föstöllyék-meg Gyantával, vagy ama' kék virágú Szent László fűvével.* – Becskereki 1698–1703: [Kórságról legjobb.] *Ha pedig asszonyember vagyon, fogolymadár tollával kell füstölni jól* (1ó).

A GYÓGYSZERES KEZELÉS MEGTÁMOGATÁSA EGYFAJTA „LELKI RÁHATÁSSAL” (KOMMENDÁLÁS) A természetes népi gyógymódokat (a népi fitoterápiát is) végigkíséri egyfajta pszichoterápia is: rábeszélés, bizonygatás; tehát elsősorban szóbeli sugalmazás, a kommandálástól a gyógyítás befejezéséig. Ez esetleg fokozza a gyógyszer fizikális hatását is. Például úgy kommandálnak valakinek betegsége gyógytáborra vagy egyéb gyógyszert, hogy bizonyos gyógyszerhatás hamarosan, biztosan bekövetkezik, vagy meghatározott idő múlva a betegség, fájdalom megszűnik, vagy: magukon és másokon alaposan kipróbált vagy más által is javasolt, bevált orvosságot ajánlanak.

Az alábbi példákat l. fent, kiemelve, például: *S megh gyógyul. Betlen farkas probalta. – soha nem bant az kórság – elhagyja – Probatum.* – További példák: Lentsés 1577:37: *soha az kórság többé nem bánta ha Isten akarya.* – Orvoskönyv XVII. század: *A' kit a' kórság bánt. A' vakondaknak a' májat süsd meg, és edd-meg, soha többé az kórság nem bánt* (1ó). – Lentsés 1577:37: *Varady Imröh preposth orvossaga.* – Török 1619 e.: [Kórságról.] *Az czerfa giöngiet teörd megh mind leusteöl [...], ad megh innia, soha nem bantia azt az embört. Ez probat, en Teörök Janos giakorta probaltam, bizonnak talualan* (1p). – Várad 1628: *Hypocrates titkos orvossaga az nagi kórság ellen* (1r).

ÖSSZEGZÉS

A felsorolt néhány példa is jól mutatja, hogy régen, egészen a XVII. század közepéig egymásra rétegződött a tudós orvoslás és a népi gyógyítás. A tudós orvoskönyvek is sokat merítettek a népi hagyományokból (de természetesen a népi orvoslókönyvek is tartalmaztak orvosoktól származó recepteket). – A mágikus eljárások hatását a mai kor embere nyilván megkérdőjelezi, de semmiképpen nem szabad figyelmen kívül hagyni az emberi lélek, illetve értelem hatását a testi egészségre, hiszen a napjainkban oly divatos lélek–testi szemlélet éppen azon az elven alapul, hogy a kedélybetegség, rosszkedv, neurózis, stressz betegséget vagy testi tüneteket okozhat. Ugyanakkor a gyógyulásba vetett hit, a bizakodás, a jó tudati állapot elősegítheti a betegségekből való gyógyulást.

IRODALOM

- Hoffmann Gizella (szerk.) *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből* Szeged, József Attila Tudományegyetem 1989:532–1(a), 399–1(á), 37–1(b), 298–1(c), 159–1(cs), 159–1(d), 153–154–1(dz), 318–1(dzs), 122–1(e), 272–1(é), 122–1(f), 72–1(g), 158–1(gy), 216–1(h), 122–1(i), 260–1(i), 155–1(j), 122–1(k), 260–1(l), 319–1(ly), 311–1(m), 300–1(n), 260–1(ny), 112–1(o), 413–1(ó), 399–1(ö), 485–11(ö), 122–1(p), 216–1(r).
- Hoppál Mihály *Népi gyógyítás* In: Hoppál Mihály (szerk.) *Magyar Néprajz* 1990;VII(693–724.)708–2(a), 711–2(b).
- Hoppál Mihály, Törő László *Népi gyógyítás Magyarországon* Orvostörténeti Közlemények Supplementum 1975;7–8(3–176):43.
- Juhász Katalin *Népi tisztálkodási szokások Magyarországon a XX. század első felében* Doktori disszertáció, kézirat 2001:109.
- Kálmány Lajos *Mythológiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban: a Hold nyelvhasználatunkban* Budapest, MTA 1887:20.
- Oláh Andor „*Újhold, új király!*” *A magyar népi orvoslás életrajza* Budapest, Gondolat Könyvkiadó 1986:161–162.
- Pólya Jenő *Az orvostudomány regénye* Budapest, Béta Irodalmi R. T. kiadása, Athenaeum 1941:18–20.
- S. Sárdi Margit *Mágikus gyógyító eljárások* In: Pócs Éva (szerk.) *Mágikus és szakrális Medicina. Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben* Budapest, Balassi Kiadó 2010:530–531.

FORRÁSOK

- Becskereki Váradi Szabó György 1698–1703 *Medicusi és borbélyi mesterség* In: Hoffmann (szerk.) 1989:341–434. In: 1(a), 1(á), 1(ó), 1(ö).
- Lentsés György 1577 *Ars medica* Kiadta: Varjas Béla XVI. századi magyar orvosi könyv Sárkány Nyomda, Kolozsvár.
- Máriássy János 1614–1635 *Egy néhány rendbeli loorvosságok és más orvosságok* In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989:53–71. In: 1(g).
- Medicinae Variarum* 1603 k. In: Hoffmann (szerk.) 1989:12–52. In: 1(b).
- Orvoskönyv némely füveknek hasznáról* XVII. sz. In: Hoffmann (szerk.) 473–495. In: 1(ö).
- Orvosságok könyvecske* 1665 k. In: Hoffmann (szerk.) 247–266. In: 1(i), 1(l), 1(ny).
- Pápai Páriz Ferenc 1690 *Pax Corporis* Kolozsvár – Az idézetek az 1747-es kiadásból valók. Idézéskor: 1690/1747.
- Török János 1619 e. *Orvoskönyv. Lovak orvoslása* In: Hoffmann (szerk.) 1989:77–172. In: 1(cs), 1(d), 1(dz), 1(e), 1(é), 1(f), 1(gy), 1(i), 1(j), 1(k), 1(o), 1(p).
- Újhelyi István 1677 *Orvosságok könyv Apafi Anna számára* In: Hoffmann (szerk.) 1989:295–334. In: 1(c), 1(dzs), 1(ly), 1(m), 1(n).
- Váradi Vásárhelyi István 1628 *Kis patika* In: Hoffmann (szerk.) 1989:212–225. In: 1(h), 1(r).

„A nyelv nem tudomány, a szó, beszéd nem bölcsesség. Kulcsa a tudományoknak, út, mód, eszköz a bölcselkedésre. Örömeztöbb tanuljuk a nyelvet együtt a dologgal; mélyebben benyomódnak a jelek a jelentett ideákkal emlékezetünkben.”

Kármán József (1769–1795) író

„A mai magyar, az utca emberétől az országgyűlési képviselől át az akadémikusig azt hiszi, hogy akkor beszél a kornak megfelelően, ha a magyar kifejezések helyett minél több idegent, lehetőleg angolt használ. Most már ott tartunk, hogy ezt észre sem vesszük. Pedig ha valaki az anyanyelvén nem tudja magát megfelelően kifejezni és minduntalan idegen szavakat kölcsönöz, az nem a műveltség jele.”

(...)

„Anyanyelvünk megóvása, fejlesztése (...) minden magyarnak, de különösen a magyar értelmiség tagjainak elháríthatatlan felelőssége.”

Prof. dr. Bertók Lóránd (1934–), az orvostudomány doktora, ny. egyetemi tanár